

Mrduljaš, S.

DOPRINOS TRADICIONALNE HRVATSKE DRŽAVOTVORNE IDEOLOGIJE PROCESU DESTRUKCIJE HRVATSKIH POZICIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak: Kristalizacija hrvatske državotvorne ideologije doseže svojevrsan vrhunac krajem 19. stoljeća. Konkretno, 1894. kada Neovisna narodna stranka Josipa Strossmayera i Stranka prava Ante Starčevića formuliraju zajednički program. Njegov temeljni zahtjev u osnovi je usmjeren prema samostalnoj hrvatskoj državi čijim bi sastavnim dijelom bila i BiH. Obzirom da je do tada bilo jasno da pravoslavni u BiH teže drugom cilju te da je brojčani potencijal katolika u toj zemlji nedovoljan za realizaciju hrvatskog projekta, poseban je značaj imala tendencija inkorporacije bosansko-hercegovačkih muslimana u okvire nacionalnog hrvatstva. S aspekta tadašnjih prilika riječ je bila o smisleno definiranim gledištima. No, daljnji razvoj događaja, posebice tijekom Drugog svjetskog rata te za trajanja socijalističke Jugoslavije u bitnome je izmijenio ovdašnje suodnose. Raspadom Jugoslavije hrvatska tradicionalna ideologija, u nemogućnosti da se oblikuje sukladno razvoju stvarnosti sa kojom bi se trebala suočiti, na političkoj se sceni pojavljuje gotovo u konzerviranoj formi. Određenim realitetima, primarno onima vezanim uz međunarodne imperativne vrlo se brzo morala prilagoditi. No, na pojedinim razinama izrazito je teško dolazilo do modifikacije ukorijenjenih percepcija. Tako se i u promijenjenim, znatno složenijim uvjetima uvelike održavala gotovo fiksiranost na srpsku prijetnju kao i doživljaj bosansko-hercegovačkih muslimana u određenom "prohrvatskom" kontekstu. Takvim se odnosom u bitnome umanjivalo sposobnost shvaćanja suvremene bošnjačke nacionalno-državotvorne koncepcije te doprinosilo uspješnosti procesa koje već jako dugo potiče s ciljem destrukcije hrvatskih pozicija u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Hrvati, Bošnjaci, Srbi, Hrvatska, BiH, nacionalna ideja, država.

Podatci o autoru: prof. dr. sc. Mrduljaš, S.[aša], Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Centar Split, Poljana kraljice Jelene 1/1, 21000 Split, Republika Hrvatska, sasa.mrduljas@pilar.hr

Mrduljaš, S.

CONTRIBUTION OF TRADITIONAL CROATIAN NATION-BUILDING IDEOLOGY TO PROCESS OF DESTRUCTION OF CROATIAN POSITIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: Crystallization of Croatian nation-building ideology reaches its peculiar culmination at the end of 19 century. Actually, in 1894. when Independent Party of People of Josip Strossmayer and Party of Rights of Ante Starčević formulated common platform. Its fundamental request was basically directed toward independent Croatian state whose constituent part would also be Bosnia and Herzegovina. Concerning that till then was clear that Orthodox in Bosnia and Herzegovina aspire towards other objectives and that numerical strength of Catholics in that land was insufficient for realization of Croatian project, special importance had tendency of incorporation the Bosnian and Herzegovinian Muslims in the framework of national Croatianhood. From the aspect of the then occasions, the subject was meaningfully defined as stand point. But the further development of events, especially during the Second World War and during the duration of socialist Yugoslavia, substantially changed previous interrelations. With disintegration of Yugoslavia, Croatian traditional ideology, impossible to shape itself consistently with development of reality with which it should confront, appears on political stage in preserved form. To certain realities, primary to those connected with international imperatives, it had to adapt quickly. But, on the particular levels, it extremely difficult gained access to modification of its deep-rooted perceptions. Like that, and unchanged and substantially more complicated circumstances, it considerably persisted in nearly the fixation on Serbian threat as well as perception of Bosnian and Herzegovinian Muslims in certain pro-Croatian context. With relation of such kind, the ability of understanding contemporary Bosniac national nation-building was essentially decreased and all that contributed to successfulness of processes which are, during very long period, stimulated in the purpose of destruction of Croatian position in Bosnia and Herzegovina.

Key words: Croats, Bosnian, Serbian, Croatia, BiH, Nationality idea, cantry.

About the Author: Prof. Mrduljaš, S.[aša], Ph. D., Institute of Social Sciences Ivo Pilar – Regional Office of Split, Poljana kraljice Jelene 1/1, 21000 Split, Republic of Croatia, sasa.mrduljas@pilar.hr

1. Uvod

Regulacija političko-pravnog statusa bosansko-hercegovačkih (dalje: bh.) Hrvata a time i njihovog suodnosa sa susjednim Bošnjacima i Srbima predstavlja zadnje neriješeno pitanje iz sfere temeljnih nacionalnih pitanja, onih koja se dovode u vezu sa pojmovima domovine i slobode. Riječ je o problematici koja se direktno tiče bh. Hrvata ali čije će konačno razrješenje duboko utjecati i na samu Hrvatsku. Sukladno njegovom značaju bilo bi očekivano da u pogledu BiH postoji jasno definirana, općeprihvaćena i efikasna hrvatska politika. Međutim, nije tako. Na toj razini, najblaže rečeno vlada svojevrсна konfuznost koja ne dopušta adekvatno suočavanje sa složenošću prilika u BiH.

Koliko god bh. prilike bile složene, konfuznosti zapravo ne bi smjelo biti. Naime, od utemeljenja 1943/45. BiH predstavlja republiku triju naroda (*Enciklopedija Jugoslavije*, 1960.: 624; Ivanović, 2000.: 127). Nadalje, po Ustavu iz 1974. u esencijalnom je smislu bila definirana kao tvorevina triju konstitutivnih, suverenih i međusobno jednakopravnih naroda tj. Hrvata, Srba i Muslimana (dalje: Bošnjaka) (*Ustavi*, 1974.: 62, 70, 103). Mada nije postojalo uređenje koje bi odgovaralo tom određenju ono je jasno sugeriralo da bi BiH trebala biti ustrojena na (kon)federativnim principima. Prilikom stjecanja neovisnosti, međunarodna je zajednica kao jedan od uvjeta njenog priznanja zahtijevala prihvaćanje tzv. Cutileirovog plana (*Slobodna Dalmacija*, 19.3.92.: 4; 30.3.92.: 11; 7.4.92.: 13). Po njemu je ta zemlja imala biti složenom državom konstituiranom od triju, uvjetno rečeno nacionalnih jedinica. Kod formiranja hrvatsko-bošnjačke Federacije BiH (FBiH) pozivalo se na suverena prava hrvatskog i bošnjačkog naroda a time i na pravo da vlastite etničke prostore "iskoriste" kao teritorijalnu podlogu tog entiteta (Ustav FBiH, 1994). Drugim riječima, hrvatski narod od utemeljenja u BiH ima ili je trebao imati status političkog subjekta. Također, taj svoj subjektivitet ima pravo regulirati te zaštititi odgovarajućim mehanizmima pa i posredstvom (dogovorne) uspostave vlastite teritorijalne jedinice.

U ratnim prilikama, jedini dio BiH na kojem su Hrvati očuvali subjektivitet bio je onaj kojeg su vojno kontrolirali i na koncu "unijeli" u FBiH (oko 19% BiH te 37% FBiH). S tim da nisu bili u mogućnosti, prema trostruko brojnijim Bošnjacima osigurati svoj položaj teritorijalizacijom vlastite suverenosti već posredstvom relativno nestabilnih, konsocijacijskih rješenja (v. Kasapović, 2005.: 153-157). Kako god bilo, FBiH je postala realitetom kojeg valja uvažavati te unutar kojeg treba tražiti najbolja rješenja za regulaciju hrvatsko-bošnjačkih odnosa. Tim više što je na tlu tog entiteta 1991. živjelo oko 608.000 ili čak 80% od svih bh. Hrvata. Međutim, van ikakvog dogovora, odnosno nametanjem, političkim nasiljem, nadglasavanjem, FBiH se sustavno transformira u bošnjačku nacionalnu tvorevinu. U kontekstu tog procesa u osnovi se može shvatiti bošnjačke i međunarodne poticaje obzirom da proizlaze iz manje ili više jasnih interesa. No, pravo je pitanje zbog čega je ukupna hrvatska politika uvelike paralizirana pred tim istim procesima ili im u pojedinim segmentima čak daje podršku i sudjeluje u njima. Riječ je o pitanju koje traži kompleksan odgovor jer su

uzroci takvog stanja višestruki. U našem radu usredotočit ćemo se na onaj koji smatramo presudnim tj. na doprinos tradicionalne hrvatske državotvorne ideologije procesima koji su vodili ili vode destrukciji hrvatskih pozicija u BiH.

2. Tradicionalna hrvatska državotvorna ideja

Tijekom osmanskih navala između 1463. i 1593. za Hrvatsku je odlučujuće bilo da li će se uopće održati. Krajem 16. stoljeća na njenim "ostacima ostataka" napokon se zaustavljaju osmanski prodori a na izmaku 17. vijeka otpočinju ratovi za oslobođenje hrvatskih zemalja. Oni će biti okončani Dubičkim ratom (1787-91) kojim je u osnovi određena današnja linija razgraničenja između Hrvatske i BiH. Na temelju tada važećeg, povijesnog prava Hrvatska je računala i sa stjecanjem tzv. Turske Hrvatske i Turske Dalmacije (Staničić, 2002.: 95-96; Szabo, 2007.: 46-66). Dakle, Bosanske Krajine te krajeva do gornjeg Vrbasa i Neretve. Mada nije nedostajalo pokušaja da se i ti prostori oslobode u tome se nije uspjelo. Da jest, sukladno tada važećem povijesnom pravu, malo bi tko problematizirao njihovo uklapanje u hrvatski državni okvir.

Narednim, 19. stoljećem započinje doba formiranja nacija i oblikovanja njihovih ciljeva. Uz ostalo i posredstvom prava naroda na samoodređenje koje sve više potiskuje značaj povijesnih prava. Ulaskom u to razdoblje otkriva se sva dalekosežnost osmanskih navala na hrvatske zemlje. Na glavnini prostora koji su 130 godina bili izloženi osmanskim prodorima hrvatski je živalj zbrisan te su oni po osmanskom osvojenju naseljavani pretežito srpskom populacijom (Čubrilović, 1959.: 840-853). Do te mjere da su na nekada središnjim hrvatskim prostorima, približno veličine Makedonije Srbi postali većinom. Obzirom na takvu rasprostranjenost, na snažnu zastupljenost i u drugim krajevima Hrvatske te BiH, na kapacitet Srbije, Srbi nisu postajali samo nositeljima srpske nacionalne svijesti. Među njima se uvelike ukorjenjivala i ideja da sve zemlje na kojima obitavaju imaju postati dijelom Srbije. Njenom realizacijom Hrvatska bi iznova bila svedena na "ostatke ostataka" tj. na svoj današnji sjeverozapad.

No, pokazalo se da i nacionalno hrvatstvo ima potencijal. Ono je okupilo sve katolike narječja i dijalekata središnjeg južnoslavenskog prostora. Stoga koliko god bila snažna, konkretno srpska etnička formacija Bosanske krajine, sjeverne Dalmacije, sjeveroistočne Like, Korduna i Banije, ona se završetkom nacionalno-formativnih procesa "našla" praktički u okruženju etnički hrvatskih te znatno naseljenijih krajeva. Uglavnom, od druge polovice 19. stoljeća sve više postaje očitim da hrvatstvo i srpstvo imaju sposobnost da ustraju na svojim državotvornim koncepcijama, da su one u međusobnom sukobu te da je vrlo neizvjesno tko u konačnici može prevladati. Stoga i hrvatstvo i srpstvo shvaćaju da im je izrazito bitno privući Bošnjake, "unilateralno" ih proglašavaju Hrvatima, odnosno Srbima te otpočinju nacionalnu propagandu među njima.

Bošnjaci su većinom potomci autohtonog bosansko-humskog živilja koje početkom 16. stoljeća masovno prelazi na islam (Džaja, 1992.: 60). Time nastaje nova etnička formacija pretežito koncentrirana u istočnom dijelu današnje BiH. Ona je jasno odvojena od okolnog kršćanskog živilja koje za nacionalno-formativnih procesa postaje dijelom hrvatske, srpske a na tlu Crne Gore i crnogorske nacije. Povijesno gledano, Bošnjaci su se potpuno identificirali sa Osmanskim Carstvom koje je funkcioniralo kao islamsko-teokratska država (Matuz, 1992.: 56-64). Ta identifikacija, koja nija dopuštala oblikovanje nacionalne svijesti potrajati će još dugo nakon austro-ugarskog zauzimanja BiH 1878. Nju je podržavala činjenica da

je i nakon te godine, sve do aneksije 1908. BiH i nadalje nominalno pripadala Osmanskom Carstvu. Sukladno tome, Bošnjaci tijekom glavnine austro-ugarske vlasti (1878-1918.) nisu iskazivali sklonost prema nacionalno-formativnim procesima. Pa ni prema onima u bošnjačkom kontekstu koje se ta ista vlast trudila promicati. Sve njihove organizacije u svom su imenu koristile isključivo muslimanski naziv. "Taj izbor odrednice 'muslimanski' bio je slobodan, ni od koga nametan. Tako su 1908. godine, prema jednom zvaničnom popisu, u Bošnjaka registrirana 124 društva i udruženja od kojih je svako nosilo naziv 'muslimansko', a ne 'bošnjačko.'" (Filandra, 1998.: 16).

Nakon aneksije te posebice Balkanskih ratova (1912-13.), za kojih je sultanat odbačen daleko od BiH; do Trakije i Istambula oslanjanje Bošnjaka na osmansku državnu misao više nije imalo smisla. No do tada nisu razvili vlastitu nacionalnu koncepciju. S druge strane, u BiH se već bila duboko ukorijenila, Bošnjacima prilagođena hrvatska te srpska nacionalna ideologija. U okolnostima određenim hrvatsko-srpskim državotvornim nadmetanjem, kad predstavljaju tek oko trećine bh. stanovništva, u vremenu u kojem BiH ima slabu a naknadno nikakvu političku samodostatnost, u uvjetima nedostatka potencijala i manevarskog prostora kod Bošnjaka se postepeno razvijaju snažne tendencije prema nacionalnom hrvatstvu (Hadžijahić, 1990.: 220; Pribičević, 1990.: 24). One posebice postaju vidljivima u Kraljevini SHS / Jugoslaviji (1918-41). Primjerice, bošnjački zastupnici u parlamentu te države, unatoč mogućnosti da se izjasne ne samo kao Srbi već i kao Bošnjaci ili neopredijeljeni velikom su se većinom izjašnjavali kao Hrvati (Hadžijahić, 1990.: 210-11; Banac, 1988.: 349). Najsnažnija bošnjačka prosvjetno-kulturna organizacija tj. Narodna uzdanica, barem na razini svog vodstva jasno se identificirala sa nacionalnim hrvatstvom (Kemura, 2002.: 55-56). Dvojica vjerskih poglavara, odnosno reisul-ulema Džemaludin Čaušević (1913-1931.), "neosporni duhovni vođa Bošnjaka", te reisul-ulema Fehim Spaho (1938-1942.) osjećali su se Hrvatima. Na vodećem stranačkom mjestu, među Bošnjacima neprikosnovene Jugoslavenske muslimanske organizacije. od 1939. nalazi se osvjedočeni Hrvat dr. Džafer Kulenović (izjava iz 1920: "Pitate me, čija je Bosna i Hercegovina? U prvom redu nas Bosanaca i Hercegovaca. A provedite slobodne izbore, pa ćete vidjeti da je Bosna i Hercegovina Hrvatska." (Filandra, 1998.: 59,117; Mandić, 1982.: 494-495, 497, 501-502). Mada do Drugog svjetskog rata nije došlo do masovne inkorporacije Bošnjaka u hrvatski nacionalni okvir, tendencije su bile takve da se moglo računati sa tom mogućnošću a time i sa "uspostavom" transkonfesionalne "katoličko-muslimanske" hrvatske nacije.

Obzirom na rezultate nacionalno-formativnih procesa, zatim iz razaznavanja značaja srpske državotvorne ideje, iz uvjerenosti u hrvatsko porijeklo Bošnjaka te očekujući njihovo uklapanje u nacionalno hrvatstvo, tijekom druge polovice 19. stoljeća mijenja se i gledište o tome gdje bi trebala biti istočna hrvatska granica. U tim, novim okolnostima hrvatska nacionalno-državotvorna ideologija više ne ističe samo pravo na krajeve Turske Hrvatske i Turske Dalmacije već na cjelokupnu BiH. Tako je odmah po austro-ugarskom zauzimanju BiH 1878. Hrvatski sabor tražio da se ustroj BiH "malo po malo tako udesi, kako bi se s vremenom pripojiti mogao na ustroj kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u njegovu državnompravnom odnošaju naprama kraljevini Ugarskoj" (Šidak et al., 1968.: 95). Slične će zahtjeve vladajuća hrvatska politika iznositi i nakon aneksije BiH 1908. (*Enciklopedija Jugoslavije*, 1962.: 277-79).

U prvoj točki zajedničkog programa (1894.) dvije glavne nacionalne stranke tj. Neovisne narodne stranke Josipa Juraja Strossmayera i Stranke prava Ante Starčevića stajalo je sljedeće: "Hrvatska sjedinjena opozicija stojeći na temelju državnog prava i narodnog načela raditi će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji

i Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Međimurju, Bosni i Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo u okviru habsburške monarhije, te će podupirati i svom snagom nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje u ovom državnom tijelu prikupe." (Macan, 1992.: 373)

U Kraljevini SHS / Jugoslaviji, u uvjetima srpske političke nadmoći, hrvatska se državotvorna ideologija donekle prilagođava postojećim prilikama. Gotovo sve hrvatske stranke, pa tako i vodeći HSS, na čelu sa Stjepanom Radićem (uz ostalo autorom knjige "Živo hrvatsko pravo na BiH") a naknadno dr. Vlatkom Mačekom, zalažu se za federalizaciju Jugoslavije pri čemu drže da bi i BiH trebala biti jednom od federalnih jedinica (Boban, 1992.: 25-26; Jereb, 1995.: 81). S tim da na temelju tadašnje, među Bošnjacima snažno zastupljene hrvatske orijentacije računaju sa mogućnošću da se u takvoj BiH održi referendum na kojem bi se katoličko-muslimanska većina u konačnici opredijelila za uključivanje u hrvatsku federalnu cjelinu (Mužić, 1988.: 53, 55, 74-76.).

U odnosu na prikazani razvitak Drugi svjetski rat predstavlja povijesnu prekretnicu. Za njezoga trajanja te posebice po njegovom okončanju niz čimbenika koji su nekoć određivali ovdašnje nacionalne pozicije i suodnose biti će iz korijena izmijenjen. Kao prvo, pod komunističkim vodstvom Jugoslavija je federalizirana. Pri tome je s ciljem izbjegavanja daljnjeg usložnjavanja hrvatsko-srpskih odnosa uspostavljena i republika BiH. Nadalje, komunisti su od početka Bošnjacima pristupali kao posebnoj etničkoj formaciji sprječavajući hrvatsku ili srpsku propagandu među njima. Doduše, sukladno dotadašnjem nasljeđu trebalo je proći vremena da se ta posebnost i politički potvrdi. Do toga dolazi šezdesetih godina kad je prihvaćeno da Bošnjaci predstavljaju posebnu naciju kojoj je određeno i ime "Muslimani" (Isaković, 1990.; Malcolm, 1995.: 266-68).

Sveukupno, u socijalističkoj Jugoslaviji Bošnjacima je priznata etnička, odnosno nacionalna zasebnost dok uspostavom republike BiH, statusno jednakopravne Hrvatskoj i Srbiji napokon dobivaju ogovarajuću institucionalno-teritorijalnu podlogu. Ujedno vremenom stječu i brojčanu nadmoć u BiH. Dok su prilikom nastanka Kraljevine SHS predstavljali tek 31% bh. stanovništva u razdoblju raspada Jugoslavije čine gotovo polovicu bh. populacije (Marić, 1996.: 89, 224). Obzirom na takav razvoj, koji je višestruko afirmirao potencijal Bošnjaka više nije bilo potrebe da "priklanjaju" hrvatstvu ili srpstvu. Okolnosti tijekom i nakon Drugog svjetskog rata definitivno su ih usmjerile u pravcu samosvojnog nacionalnog a time i političkog razvitka.

Međutim, samim tim što im je kao nacionalno ime određen vjerski naziv "Muslimani" ostavljen je prostor promišljanjima da nije riječ o trajnom rješenju. Također, nisu postojale niti institucije koje bi afirmirale posebnost muslimanskog / bošnjačkog nacionalnog identiteta. Stoga se u hrvatskim i srpskim krugovima, prvenstveno na temelju prijašnjih iskustava moglo živjeti i uvjerenju kako je muslimanska nacija tek konstrukt tadašnjih vladajućih struktura te da i dalje postoji mogućnost za inkorporaciju Bošnjaka u okvire nacionalnog hrvatstva ili srpstva. Takva su gledišta podupirale i pojedine, kontinuirane manifestacije hrvatstva te u manjoj mjeri srpstva među samim Bošnjacima. Posebice u iseljeništvu i emigrantskim političkim krugovima.

Na navedenoj, emigrantskoj razini, gdje se zapravo jedino i mogla slobodno očitovati hrvatska nacionalno-državotvorna ideja prevladavalo je gledište da će u konačnici ipak uslijediti "povratak" Bošnjaka hrvatstvu. Iz tog se razloga većinom "ostajalo" pri tradicionalnoj državotvornoj koncepciji (Čizmić i Sopta, 2004.; Galić, 1990.: 24, 50). Za pretpostaviti je da je slično bilo i u domovinskim nacionalno-senzibiliziranim krugovima s tim da se takvo opredjeljenje nije smjelo javno iskazati. Sve u svemu, zadržavajući se i nadalje na percepciji Bošnjaka

kao (potencijalnih) Hrvata, hrvatsko državotvorstvo nije razvilo praktički NIKAKVU ideju o tome kako bi trebalo funkcionirati ukoliko ta percepcija ne odgovara stvarnom stanju. Nejasnoće oko nacionaliteta Muslimana na određeni su način umanjivale značaj pitanja samog ustroja BiH. Naime, ta je republika konstituirana s ciljem harmonizacije hrvatsko-srpskih odnosa te kako bi se otklonilo državotvorno nadmetanje dvaju naroda. Ali kako bi se izbjeglo da se unutar same BiH produciraju bilo kakvi međunacionalni konflikti te inficiraju svoje okruženje od njenog je utemeljenja odlučeno ima biti tvorevinom svih svojih naroda. Stoga su po Ustavu iz 1974., dakle nakon priznanja muslimanske nacije, bh. Hrvati, Srbi i Muslimani / Bošnjaci imali statute konstitutivnih, suverenih i međusobno jednakopravnih naroda. Problem je bio u tome što za komunističke vlasti BiH nije uređena sukladno svom određenju, u osnovi na (kon)federativnom principu. Time bi pad te iste vlasti, čija je stabilnost osiguravala i stabilnost prilika u Jugoslaviji, sama BiH dočekala sa relativno jasno strukturiranim odnosima. Mjesto toga postojala je nacija čiji je nacionalitet svojom nejasnoćom bio poticajan za daljnje, hrvatske i srpske, državotvorno dalekosežne kombinatore. One su pak malo pažnje posvećivale onome što je postajalo presudnim za budućnost BiH a time i hrvatskih te srpskih pozicija u njoj. Uređenju te zemlje na način da uistinu i funkcionira kao nacionalna država svakog od svoja tri naroda.

3. Prva faza politike HDZ-a u kontekstu Bosne i Hercegovine

Tijekom urušavanja komunističke vlasti u istočnoj Europi otvaralo se izrazito složeno pitanje tranzicije iz jednog sustava u drugi. U Jugoslaviji je pak taj isti proces otvarao i jedan daleko eksplozivniji problem tj. pitanje ustrojstva države a time međunacionalnih relacija. Naime, Srbiji je u osnovi nametnuta federalizacija Jugoslavije te je njen značaj htjela minorizirati. Nasuprot tome svi ostali jugoslavenski narodi težili su dodatnom snažnjenju položaja republika (Bilandžić, 1999.: 730, 738, 741). Pri tome su i po ovom pitanju iza komunističke vlasti ostajala polovična rješenja. Republike su imale sve pretpostavke da funkcioniraju kao države dok su na saveznoj razini postojali mehanizmi zaštite njihovog subjektiviteta. No zbog brojčane nadmoći srpskog kadra unutar JNA, oružane su snage postajale pologom ostvarenja srpskih interesa (Domazet, 2002.: 44) posredstvom koje se krajnje ozbiljno moglo ugroziti nesrpske republike. Posebno otegotno obilježje tadašnjih prilika bilo je što se sve odvijalo krajnje ubrzanim tempom te u ozračju krajnje neizvjesnosti.

Unutar te konstelacije odnosa, s hrvatskog aspekta gledano jedno je bilo van svake dvojbe. Hrvatska je imala status republike, svoje institucije i granice. Stoga je još u vremenu urušavanja komunističke vlasti, bez potrebe za nekim idejno-mobilizatorskim naporom očitovana spremnost izrazite većine hrvatskih građana da jačaju i brane njene pozicije pa i pred mogućom srpskom agresijom. Pravo je pitanje bilo kako će se hrvatska politika postaviti prema i unutar BiH, prema regulaciji statusa hrvatskog naroda te obrani njegove opstojnosti. Od polovice 1990., nakon provedenih izbora u Hrvatskoj, glavnu je ulogu i na toj razini preuzeo pobjednički HDZ na čelu sa svojim, odnosno hrvatskim predsjednikom dr. Franjom Tuđmanom. Ta je uloga dodatno osnažena nakon izbora u BiH krajem 1990. kada i među tamošnjim Hrvatima HDZ stječe vladajuće pozicije. S tim da je HDZ BiH dijelio vlast sa srpskim SDS-om i bošnjačkom SDA (Herceg i Tomić, 1998.: 77, 85).

U početnoj fazi oblikovanja i provođenja politike HDZ-a prema i unutar BiH, pri čemu je bila presudna uloga dr. Tuđmana, karakteristične su dvije stvari. S jedne strane, prihvaća se realitet BiH, njeno određenje kao tvorevine triju naroda, sudjeluje se u "trunacionalnoj" vlasti,

uvažava bošnjačku posebnost. Istovremeno postoji svijest o tradicionalnoj državotvornoj ideji te joj se u postojećim okolnostima pokušava otvoriti prostor. Da je na samog Tuđmana znatno prije otpočinjanja demokratskih procesa utjecala ta ista ideja svjedoči npr. njegov rad "Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi" (1981.). U njemu je iznio i sljedeće: "Pri objektivnom razmatranju brojnog sastava pučanstva BiH, ne može se nipošto zanemariti činjenica da je muslimansko pučanstvo u svojoj golemoj većini, po svom etničkom sastavu i govoru, neprijeporno hrvatskog podrijetla, te da se unatoč povijesno stvorenim vjersko-kulturnim posebnostima, **uvijek kad god je za to imalo priliku, izjasnilo u golemoj većini kao sastavni dio hrvatske nacije** ... Polazeći od tih činjenica, u Bosni i Hercegovini dobiva se hrvatska većina u pučanstvu, a njihova geografsko-gospodarska povezanost s ostalim hrvatskim dijelovima je takve naravi, da ni Hrvatska u sadašnjim granicama, ni izdvojena BiH nemaju uvjeta za poseban, normalan razvitak." (Tuđman, F., 1996., 307-08, 496).

U knjizi "Bespuća povijesne zbiljnosti" objavljenoj 1989. nailazimo na mjesta iz kojih se da zaključiti da je Tuđman izričito doživljavao Bošnjake kao Hrvate: "Nastupilo je vrijeme, kad je problem ratnih žrtava, a navlastito i u prvom redu jasenovačkog logora, poslužio kao podloga i opravdanje književno-dramatskih (pa i filmskih) tvorbi o ratu, u kojima se hrvatskom, katoličkom i muslimanskom, pučanstvu dodjeljuje pretežito samo koljačka uloga." U istoj knjizi očituje i vrlo indikativno gledište o muslimanskoj / bošnjačkoj naciji: "Da se nalazi u tom početnom razdoblju nacionalnog nesnalaženja (dr. Branko Horvat, S.M.) pokazuje i njegovo upućivanje na potrebu uspostavljanja nove nacije – Bošnjaka. To čini vjerojatno zato što i u svom ekonomističkom umovanju osjeća svu insuficijentnost pretvaranja muslimanske vjere u naciju, kao i oni što su se suprotstavljali takvoj zamisli i njenom dekretiranju, predviđajući da izdvojeno muslimanstvo nije rješenje za BiH ni za hrvatsko-srpske odnose u cjelini. Predlažući mjesto muslimanske nacije bošnjačku, Horvat zaboravlja – poput onih koje tim prijedlogom popravlja – da se nacije ne stvaraju ni političkim, ni ustavnim, ni teorijskim odlukama." (Tuđman, F., 1989.: 93, 457).

O Tuđmanovoj uvjerenosti u hrvatstvo Bošnjaka te o tome da će se ono manifestirati demokratizacijom odnosa u Jugoslaviji i BiH ostavio je, obzirom na prethodne Tuđmanove stavove vjerojatno autentično svjedočanstvo sam Alija Izetbegović. On tvrdi da mu je Tuđman u veljači 1990., prije osnivanja SDA, rekao da je pogrešno osnivati posebnu muslimansku stranku, da su Hrvati i Muslimani u BiH jedan narod te da su Muslimani Hrvati i da se osjećaju tako. Ujedno je ustvrdio "da će HDZ u BiH pokupiti sve hrvatske i muslimanske glasove i da će dobiti sedamdeset posto glasova." (Izetbegović, 2001.: 84; *Globus*, 31.08.2001.: 56).

U kontekstu takvih gledišta na etnicitet Bošnjaka razumljive su bile tim gledištima, ali i tadašnjim prilikama prilagođene geopolitičke kalkulacije. Tako je još prilikom izbora u Hrvatskoj, u svom *Izbornom proglassu Stanovništvu Hrvatske i cijelom hrvatskom narodu* (travanj 1990.) HDZ iznio da će se, pored ostalog, zalagati "za gospodarsko-prometno i duhovno-civilizacijsko združenje SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine, koje tvore prirodnu, nedjeljivu geopolitičku cjelinu i koje su povijesnom sudbom upućene na zajedništvo." (*Glasnik HDZ-a*, travanj 1990.: 1). Naknadno, u svibnju 1990., u vrijeme preuzimanja vlasti u Hrvatskoj Tuđman daje sljedeću izjavu: "Povijesnim okolnostima su se stekle okolnosti da se najveći dio Muslimana danas osjeća nacionalnom zasebnošću. Mi priznajemo tu stvarnost i prepuštamo Muslimanima da odlučuju u tom smislu. Uz to bili bismo ljudi nedorasli svojim nacionalnim i opće čovječanskim zadaćama ako ne bismo vidjeli da golema većina muslimanskog pučanstva (po svom etničkom podrijetlu, jeziku, teritoriju, po onom što čini geo-politički položaj jednog naroda) čini cjelinu / sastavni dio hrvatskoga etničkoga korpusa. Pri tome mi priznajemo pravo Muslimanima da sami odlučuju o svojoj sudbini."

(*Nedjelja*, 20.05.1990.: 13). Dakle, "u trenutku" stjecanja odgovornosti za hrvatsku politiku, kad već djeluje posebna i izvjesno snažna bošnjačka stranka tj. SDA, Tuđman se afirmativno odnosi prema bošnjačkoj nacionalnoj posebnosti. Svejedno i nadalje ostavlja prostora mogućnosti "aktiviranju" hrvatstva unutar bošnjačke zajednice koju unatoč svemu smatra "sastavnim dijelom hrvatskoga etničkoga korpusa".

Zapravo, Tuđman je bio na istim, tradicionalnim hrvatskim idejnim pozicijama kao i glavnina, uvjetno rečeno državotvornih Hrvata. Kako se sa tih pozicija doživljavalo Bošnjake možda je najbolje svjedočanstvo također ostavio sam Izetbegović. Naime, krajem kolovoza 1990., prilikom svog boravka u Americi održao je skup i pred hrvatskom emigracijom. Obzirom da je isticao posebnosti Bošnjaka nailazio je na hrvatsko negodovanje i isticanje da je riječ o Hrvatima. U toj, uzavreloj atmosferi "javi se još jedan emigrant, Nijaz Batlak Daidža, 'Hrvat islamske vjeroispovijesti', kako se sam predstavio. Okrenu se publici i reče: 'Zašto napadate ove ljude? Pa oni su više vjerski nego nacionalno nastrojeni intelektualci? Pustite ih, doći će oni do pravih odgovora.'" (Izetbegović, 2001.: 80). Moglo bi se reći da se radilo o politici koja je iščekivala uvjete ili, u mjeri u kojoj je mogla pokušavala stvoriti uvjete u kojima će Bošnjaci "doći do pravih odgovora" tj. do osvješćivanja vlastitog hrvatstva. Uspjehom na toj razini hrvatski bi narod stekao izrazitu brojčanu nadmoć na tlu BiH koja bi pak bila garancijom ostvarenja davno utvrđenih državotvornih ciljeva.

U skupu te politike najznačajniji iskorak učinjen je 27. veljače 1991. kada je HDZ u Skupštini BiH glasovao za, od strane SDA predloženu "Deklaraciju o državnoj suverenosti i nedjeljivosti Republike BiH" koja nije prihvaćena zbog protivljenja Srba. U njoj je, uz ostalo, stajalo: "1. Republika BiH je suverena, jedinstvena i nedjeljiva demokratska država svih građana, koji u njoj žive, zasnovana na slobodama i pravima čovjeka i građanina, na vladavini prava i socijalnoj pravdi; 2. Granice BiH su nepromjenjive; 3. Suverenost pripada svim građanima Republike BiH. Građani ostvaruju suverenost putem općenarodnog referenduma i preko svojih slobodnih izabраниh predstavnika. Suverenitet građana, koji se ostvaruje kao državni suverenitet Republike BiH neotuđiv je, nedjeljiv i neosporiv." (Tuđman M., 2005.: 53).

U osnovi tada je HDZ podržao projekt unitarizacije BiH. Da je navedena Deklaracija kojim slučajem prošla, da se na njenim smjernicama nastavio oblikovati političko-pravni identitet BiH Hrvati bi ostali bez ustavnog statusa konstitutivnog, suverenog i jednakopravnog naroda. Sve bi to na neki način bilo shvatljivo da su Bošnjaci do tada uistinu "došli do prvih odgovora". Konkretno, da su u trenutku donošenja Deklaracije Hrvati uistinu bili većinom stanovništva kojoj unitarni ustroj omogućava presudan utjecaj na pozicioniranje BiH. Ali unatoč tome što nije nedostajalo prohrvatskih, za Hrvate očigledno zbudujućih tendencija među Bošnjacima oni su kao cjelina sve jasnije očitovali vlastitu nacionalnu posebnost. I to u prilikama kad su se sve više približavali stjecanju apsolutne većine. Stoga je tadašnja HDZ-ova podrška unitarizaciji realno bila podrška pretvorbi BiH u de facto bošnjačku nacionalnu tvorevinu. Mada navedeni pokušaj unitarizacije nije prošao, i to zbog protivljenja Srba, važno je trajno registrirati sadržaj Deklaracije. On će gotovo u nepromijenjenom obliku ostati jezgrom bošnjačke državotvorne politike do danas. Politike koja teži tome da vlast, a time i političko-pravni identitet BiH, ne proizlazi iz suverenosti triju bh. etničkih zajednica već isključivo iz suverenosti bh. naroda kao skupa građana tj. iz njihove većinske volje ("građanska BiH"). Kako se bh. građani bošnjačke nacionalnosti kontinuirano približavaju spomenutoj, apsolutnoj većini, model "građanske BiH" bio je i ostao afirmativan za (indirektno) očuvanje bošnjačke suverenosti ali ne i hrvatske te srpske. Za svojevrsnu "pretvorbu" BiH u nacionalnu tvorevinu njenog najbrojnijeg naroda.

Tadašnja podrška HDZ-a unitarizaciji BiH nije izazvala gotovo nikakve turbulencije na hrvatskoj političkoj sceni. Na njoj još uvijek nije bilo uočljivijih zahtjeva za konkretizacijom hrvatskog statusa na temelju konstitutivnosti, suverenosti i jednakopravnosti. Zapravo, riječ je bila o visokorizičnoj politici mogućoj u društvu koje još uvijek nije bilo svjesno svih značajki vremena u kojem egzistira. Iz tog nesnalaženja umalo je proizišlo odricanje od zadnjih političko-pravnih mehanizmima zaštite hrvatskog statusa u BiH. I to zbog državotvorne ideje koja ne da više nije imala šanse za uspjeh već čija je promocija najviše štetila samim Hrvatima. Jer niti je utjecala na slabljenje srpskih pozicija niti je ičim ugrozila daljnje snažjenje bošnjačke nacionalne samobitnosti. Ujedno, promocija te i takve politike najbolje je svjedočanstvo da Tuđman niti prije niti u vremenu o kojem je riječ nije bio, kako se nerijetko ističe "opsjednut" nekakvom podjelom BiH (Omeragić, 2000.: 7-8). Rukovodio se posve drugim gledištima jednako kao i tadašnja politika HDZ-a. Takvima iz kojih je na koncu proizišla podrška unitarizaciji BiH tj. ustroju koji je u potpunosti opreci sa idejom (unutrašnje) podjele te zemlje.

4. Redefinicija politike HDZ-a u kontekstu Bosne i Hercegovine

Okolnosti u kojima se oblikuje inicijalni pristup službene hrvatske politike prema i unutar BiH uvelike su obilježene spoznajama o srpskoj vojnoj nadmoći te pripremama i spremnosti srpske strane na rat. Jednako tako i izostankom direktne međunarodne involviranosti u ovdašnje prilike pa i mogućnošću da ona rezultira podrškom agresiji "JNA" obzirom da ju je srpsko vodstvo pokušavalo prikazati kao pokušaj očuvanja Jugoslavije. U prilikama određenim egzistencijalnom ugroženošću i hrvatska i bošnjačka službena politika kalkulirale su i sa mogućnošću prilagodbe Srbima. Kako je položaj dvaju naroda bio različit, njen karakter nije bio isti te dolazi do prvih krupnih hrvatsko-bošnjačkih razmimoilaženja. Ona su se u početku očitovale prema pitanju (pre)ustroja Jugoslavije. Dok su se Hrvatska i Hrvati u BiH zalagali za konfederativno uređenje, bošnjačka je strana, predvođena SDA i Alijom Izetbegovićem, bila za održanje bliže veze sa Beogradom tj. za uspostavu tzv. "stepenaste federacije". Ta će linija naknadno, u vrijeme izbijanja otvorene agresije na Hrvatsku dovesti i do pokušaja sklapanja srpsko-bošnjačkog sporazuma po kojem bi BiH ostala dijelom "krnje" Jugoslavije. U vremenu pak u kojem kulminira srpska agresija na Hrvatsku Izetbegović izjavljuje kako "to nije naš rat". Mada je tu izjavu poslije obrazlagao intencijom izbjegavanja "uvlačenja" Bošnjaka u sukobe na srpskoj strani, među Hrvatima je shvaćana kao distanciranje od njihovih obrambenih napora. (Filipović, 2000.: 87-117; Ivanović, 2000.: 255-277; Izetbegović, 2001.: 91-96).

Sveukupno, postojala je mogućnost da se Bošnjaci, unatoč svim "probošnjačkim" prilagodbama hrvatske politike dogovore sa Srbima te da ta dva naroda pokušaju cjelokupnu BiH zadržati u "krnjoj" Jugoslaviji. Dakle, mogućnost da se i bh. Hrvate pokuša inkorporirati u tu tvorevinu te da Hrvatska bude dovedena u geopolitički krajnje nepovoljan položaj. Drugim riječima, situacija je bila kritična i ukazivala je da doživljaji, bilo o hrvatstvu bilo o prohrvatskom raspoloženju među Bošnjacima, koji su opet doprinosili hrvatskoj podršci unitarnoj BiH nisu utemeljeni. Štoviše, postajalo je vidnim da se u odgovarajućim prilikama bošnjačka politika može usmjeriti u protuhrvatskom smjeru. Sukladno stjecanju takvih spoznaja zanimljivo je što iznosi Stjepan Kljuić (predsjednik HDZ-a BiH od kraja 1990. do početka 1992.) u svezi samog Tuđmana: "Jednom me je još na početku pitao: A kaj ti Muslimani nisu Hrvati? Rekoh: Nisu gospodine predsjedniče. Oni su samosvjesni ljudi i tko im

to prizna imati će među njima prijatelje, a ja kao političar želio bi imati najmanje dva i pol miliona prijatelja u BiH. A kako onda ovi po Zagrebu viču da su Hrvati islamske vjere? Pita on dalje. I onda sam mu ja objašnjavao da se po Zagrebu svašta viče, ali da se ne više po Bosni, a o Bosni je riječ.” (*Feral Tribune*, 12.08.2000.: 2)

Do polovice 1991., u ozračju kakvo je već bilo, pojavljuju se prve, još uvijek ne toliko očite naznake da se u bitnome mijenja odnos službene hrvatske politike prema i unutar BiH. U sklopu tih promjena pojavljuju se i kalkulacije da se posredstvom (unutrašnje) podjele BiH pokuša nadići međunacionalna proturječja unutar nje. Mada je punopravni sudionik tih kombinatorika bila i bošnjačka strana, (tadašnja izjava Alije Izetbegovića: “Srbima treba dati srpsko, Hrvatima hrvatsko, a nama Muslimanima neka ostane ono što prosperitetno možemo kontrolirati”) one su u najmanju ruku očitovale samobitnost kako hrvatske tako i bošnjačke politike (*Bosanski pogledi*, 29.08.91.: 13; Filipović, 2000.: 57; Izetbegović, 2001.: 93; Valenta, 1991.: 46-47, 82).

Sve te kombinacije, bilo sa ostankom BiH u “krnjoj Jugoslaviji”, bilo o njenoj dogovornoj (unutrašnjoj) podjeli gube dotadašnji značaj do listopada 1991. Tada otpočinje direktni angažman međunarodne zajednice u pokušaje razrješenja jugoslavenske a time i bh. problematike. Jedan od prvih rezultata tog angažmana bio je u očitovanju spremnosti međunarodne zajednice da podupre ona rješenja u kontekstu jugoslavenskih republika koja podržava većina njihovih političkih predstavnika, odnosno građana. U tim prilikama, za razliku od vremena kad se predlagana spomenuta Deklaracija, dolazi do novog, usuglašenog djelovanja Hrvata i Bošnjaka. Osloncem na vlastitu brojčanu nadmoć pokreću procese koji će, zaobilazanjem volje Srba ali uz međunarodni “blagoslov” usmjeriti BiH prema stjecanju državne neovisnosti. Srpski je odgovor bio u jednostranom formiranju i određivanju teritorijalnog opsega srpskih zajednica, u konačnici transformiranih u Republiku Srpsku (RS). Sa ciljem da se RS zadrži u “krnjoj” Jugoslaviji, u osnovi pripoji Srbiji. (Mrduljaš, 2006.: 199-206).

Podrška Hrvata neovisnosti i cjelovitosti BiH bila je i ostala autentična. Ako zbog ničeg onda zbog tri strateška razloga. Kao prvo, državnošću BiH sprječavala se mogućnost da bh. Hrvati, posredstvom mogućeg srpsko-bošnjačkog dogovora “završe” u “krnjoj” Jugoslaviji unutar koje bi bili svedeni na nacionalno-manjinski položaj. Pozicioniranje te tvorevine u susjedstvo Hrvatske, i to u uvjetima okupacije četvrtine njenog teritorija predstavljalo bi nemjerljivu prijetnju opstojnosti Hrvatske. Kao drugo, državnošću BiH umanjivao se utjecaj Srbije na tlu BiH a time razina srpske prijetnje u odnosu na bh. Hrvate i samu Hrvatsku. Kao treće, Hrvati u BiH su prostorno disperzirani, uglavnom među Bošnjacima te im je potreban mehanizam, konkretno u vidu bh. državnosti posredstvom kojeg bi osigurali vlastitu uvezanost a time i narodnosni potencijal. Prema tome, pojava bilo kakvih hrvatskih kalkulacija sa razbijanjem BiH i pripajanjem dijela njenog teritorija Hrvatskoj nikada nije mogla biti plodom izvorne hrvatske politike. Na njih je hrvatska politika jedino mogla biti prisiljena nepovoljnim razvojem prilika na koje je tek periferno utjecala. Jer razbijanje BiH, dovođenje Srbije na rijeku Unu i u zaleđe Dubrovnika, dovođenje bošnjačkih teritorija u položaj da sa tri strane graniče sa Srbijom, “ostavljanje” glavnine bosanskih Hrvata u bošnjačkoj državi niti je bio niti je mogao biti hrvatski interes.

Međutim, službena hrvatska politika definitivno je ostavljala iza sebe podršku unitarnoj BiH što vrlo jasno očituje krajem 1991. te posebice početkom 1992. Tada, u svezi sa predviđanim referendumom o bh. neovisnosti HDZ BiH 09. veljače 1992. predlaže sljedeću formulu referendumske upite (“Livanjsko pitanje”): “Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državnu zajednicu konstitutivnih i suverenih naroda hrvatskog, muslimanskog i srpskog u njihovim nacionalnim područjima (kantonima)?” (Čekić, 1994.: 312).

Što je posebice bitno, međunarodna zajednica, prihvaćajući neovisnost BiH ne samo da predlaže istovrsni model njenog ustroja već ga svodi na razinu uvjeta kojeg valja prihvatiti kako bi priznala BiH. U njenom tadašnjem tzv. Cutileirovom planu (18. ožujka 1992.), koji nikada nije odredio granice nacionalnih područja, stajalo je sljedeće: "1. Bosna i Hercegovina će biti država od triju sastavnih jedinica temeljenih na nacionalnim načelima i vodeći računa o gospodarskim, zemljopisnim i drugim kriterijima. 2. Bosna i Hercegovina će zadržati svoje sadašnje granice i ni vlada Bosne i Hercegovine ni vlade sastavnih jedinica neće poticati ni podpirati težnje prema bilo kojem dijelu njezine teritorije od strane susjednih država. 3. Suverenost počiva na građanima muslimanskog, srpskog i hrvatskog naroda, te drugih naroda i narodnosti koji ostvaruju svoju suverenost građanskim sudjelovanjem u sastavnim jedinicama i središnjim organima republike." (*Slobodna Dalmacija*, 20.3.1992.: 8).

Koja je politička logika stajala iza hrvatske politike opredijeljene za složeni ustroj BiH, takav koji bi uključivao i uspostavu hrvatske jedinice unutar nje? U odnosu na tradicionalnu državotvornu platformu riječ je bila o izrazito redukcionističkom opredijeljenju. No, na tu redukciju hrvatsku su politiku prinudili realiteti. Kako se napokon pokazalo, u BiH u pravilu samo katolici Hrvati, predstavljaju niti petinu ukupnog stanovništva te kao takvi mogu imati politički subjektivitet jedino konkretizacijom svog ustavnog statusa kao konstitutivnog, suverenog te Bošnjacima i Srbima jednakopravnog naroda. Na razini te konkretizacije postojanje hrvatske (kon)federalne jedinice predstavljalo bi najdalekosežniji mehanizam zaštite hrvatskog subjektiviteta, odnosno slobode. Sam naknadni razvoj događaja potvrditi će da su svi ostali mehanizmi podložni eroziji ukoliko nisu podržani određenim oblikom teritorijalne autonomije.

Samo po sebi opredjeljenje za (kon)federativni ustroj, koji bi uključivao hrvatski jedinicu bilo je u potpunom skladu s ustavnim određenjem BiH, Cutileirovim planom i načinom a koji se reguliraju odnosi u državama izrazito složene etničke strukture. Kao takvo nikako se ne može dovoditi u vezu sa nacionalizmom, separatizmom, šovinizmom, sa protivljenjem multikulturalizmu, podjelom BiH itd. Na koncu i stoga što predstavlja konkretizaciju onog statusa kojeg Hrvatima u BiH nije osigurala i potvrdila nekakva "velikohrvatska" politika već komunistička vlast u okvirima Jugoslavije pod vodstvom nikog drugog do Josipa Broza Tita. Dakle, političara kojeg su izuzetno cijenili i na Zapadu i na Istoku i u okvirima islamskog svijeta. Jednako tako, samo po sebi to opredjeljenje ničim nije dovodilo u pitanje stautus Bošnjaka kao konstitutivnog, suverenog te Hrvatima i Srbima jednakopravnog naroda. Ali bilo je i ostalo u dubokom protuslovlju sa projektom transformacije cjelokupne BiH u bošnjačku nacionalnu državu. S tim da je taj projekt i u dubokom protuslovlju s onim što je BiH imala biti u kontekstu ideje koja je dovela do njenog konstituiranja u okvirima Jugoslavije za trajanja komunističke vlasti. Ideje po kojoj je imala biti nacionalnom tvorevinom i Hrvata i Srba i Bošnjaka. Druga je stvar što je razvoj događaja omogućio, realno velikobošnjačkoj platformi znatnu međunarodnu potporu te što je pri realizaciji, nazovimo hrvatske (kon)federalističke politike na različite načine davan doprinos onima koji su radili i rade na njenom zatoru.

5. Bosnificirana hrvatska ideja

Sa aspekta prevladavajuće bošnjačke politike zapravo je bila nebitna autentičnost hrvatske podrške opstojnosti i cjelovitosti BiH ukoliko podrazumijeva ikakav vid regulacije hrvatskog statusa koji dovodi u pitanje apsolutnu bošnjačku vlast na razini cjelokupne BiH. Ta se po-

litika protivila ne samo uspostavi ikakve hrvatske jedinice, neovisno o njenom prostornom rasporedu, veličini i ovlastima već, kako će vrijeme pokazati i svim "neteritorijalnim" oblicima zaštite hrvatskog subjektiviteta. Stoga koliko god se moglo problematizirati službenu hrvatsku politiku 90-ih, koja je ipak, uvijek i iznova prihvaćala balansirana međunarodna rješenja za BiH, činjenica je da je sa bošnjačke strane problematiziran svaki vid ustroja a time i regulacije hrvatskog statusa koji je stajao na putu transformaciji BiH u bošnjačku nacionalnu državu.

Bošnjačko protivljenje hrvatskim (kon)federalističkim zahtjevima, mada nije bilo presudno, u bitnome je utjecalo na pojavu izrazito snažne opozicije složenom ustroju BiH i na samoj hrvatskoj političkoj sceni. Ukoliko se pođe od toga da su Hrvati imali status konstitutivnog, suverenog i jednakopravnog naroda, da taj status nije bio realiziran, da se do te realizacije moglo doći samo posredstvom složenog ustroja, da je u sklopu njega formiranje i postojanje autonomne teritorijalne jedinice Hrvatima, posebice kao brojčano "najslabijem" narodu trebalo omogućiti najdalekosežniju zaštitu vlastitog subjektiviteta tada se smisleno zapitati kako se na hrvatskoj političkoj sceni uopće mogla pojaviti opozicija takvom rješenju i koji je bio glavni razlog njene pojave.

Povijesno gledano, pred realizacijom hrvatskih ciljeva stajale su različite državne i državotvorne ideje među kojima je srpska bila jedna u nizu. No, od nastanka Jugoslavije, uz izuzetak Drugog svjetskog rata te su, porijeklom nesrpske ideje vremenom izgubile svoj značaj. Time su stvoreni uvjeti da se hrvatska nacionalno-državotvorna promišljanja gotovo isključivo fokusiraju na pretpostavljanju, očekivanu ili stvarnu srpsku prijetnju hrvatskoj samobitnosti. Ta će fokusiranost doći do svog maksimuma tijekom raspada Jugoslavije i srpske velikodržavne agresije koja je s pravom doživljavana kao egzistencijalna prijetnja hrvatstvu. U geografskom smislu njoj će biti izložena gotovo čitava Hrvatska a jednako tako i Hrvati unutar BiH. S druge strane, također povijesno gledano, na Bošnjake se gledalo u rasponu od nacionalnih Hrvata, preko etničke formacije "koja će doći do pravih odgovora" pa do "prirodnih saveznika" obzirom na bošnjačku konfrontaciju sa srpskom velikodržavnom idejom. U svakom slučaju, do one razine afirmativnosti koja je radikalno umanjivala sposobnost shvaćanja onog što znači bošnjačka državotvorna ideja po hrvatske pozicije u BiH. Stoga na neki način ne čudi što znatan dio hrvatskog društva nije podržavao opredjeljenje službene hrvatske politike prema (kon)federalizaciji BiH. Ne iz razloga što bi se takvom rješenju mogle naći kakve politološke, ustavnopravne, etičke zamjerke. Problem je bio što se tim opredjeljenjem nije moglo negirati i pravo Srba na vlastitu teritorijalnu jedinicu u BiH. Takvu koja bi sukladno veličini srpskih etničkih teritorija zauzimala oko polovice njene prostornosti (v. priloženi zemljovid). Obzirom na idejno nasljeđe i dotadašnje iskustvo za mnoge je takvo što bilo nepojmljivo. Jednostavno, nije se moglo prihvatiti ikakav vid srpske teritorijalnosti pa i po cijenu negacije istog prava vlastitom, hrvatskom narodu. Pojednostavljeno, po toj percepciji glavni hrvatski cilj u BiH jest "srušiti" RS što se može postići samo savezništvo sa Bošnjacima. Ono se pak može ostvariti praktički jedino prihvaćanjem bošnjačke vizije BiH pa i po pitanju regulacije hrvatskog statusa. Pri tome je ovaj segment hrvatske politike doveden u poziciju ne samo da prihvaća ideju transformacije BiH u bošnjačku nacionalnu državu već i da pristaje da Hrvatska te Hrvati u BiH, na temelju prikazanog tipa "savezništva" doprinesu koliko god treba kako bi se "srušila" RS. Dakle, iskazuje se spremnost na totalni sukob sa Srbima te prihvaća ljudske i materijalne žrtve koje bi hrvatstvo trebalo podnijeti u sukobu koji bi, u slučaju srpskog poraza rezultirao uspostavom bošnjačke BiH. Takve iz koje bi Srbi iselili relativno brzo a Hrvati, realno svedeni na manjinski položaj u nešto dužem procesu.

Ukoliko uzmemo u obzir da su Hrvati nacija, da kao takvi posjeduju dovoljnu razinu samosvijesti tad "odgovornost" za oblikovanje i artikulaciju jednog ovakvog pristupa primarno valja tražiti u sferi hrvatske nacionalno-idejne konstrukcije. Konkretno, na razini tradicionalne ideologije, njene usredotočenosti na Srbe i izrazite naklonosti prema Bošnjacima. S tim da je ovaj, bosnificirani tok državotvorne ideologije "prošao" kroz frapantnu mutaciju. Svojim doživljajem bošnjaštva, gotovo kao neke verzije hrvatstva, prerastao je u sredstvo ostvarenja državotvornih interesa drugog, bošnjačkog naroda na štetu vlastitog. Na neki način slična se pojava zbila u kontekstu hrvatskog jugoslavenstva. U izvornoj formi ono je predstavljalo alternativni vid rješenja hrvatskog pitanja kroz očuvanje hrvatskog političkog subjektiviteta u Jugoslaviji. No, iz usredotočenosti na prijetnje koje su hrvatstvu dolazile od ekspanzionizama susjednih, zapadnih naroda hrvatsko se jugoslavenstvo iz instrumenta zaštite hrvatskih interesa nerijetko pretvaralo u nešto što je samo sebi svrhom ulazeći u direktni sukob sa nacionalnim hrvatstvom. S tim da se raspadom Jugoslavije taj idejni rukavac po pitanju BiH vrlo dobro prozeo sa bosnificiranim hrvatskim državotvorstvom (v. Juroš, 2002.: 16, 67-68, 81-82, 130, 182). Iz svog računa tj. stoga što je u uvjetima vlastite idejne konfuzije i povijesnog sloma upravo u bošnjačkom državotvorstvu "otkrivao" snagu koja je, barem na razini BiH sposobna očuvati ili regenerirati njen doživljaj jugoslavenskog ambijenta. Na koncu, hrvatska civilizacijska otvorenost prema Zapadu, značila je i otvorenost prema, nazovimo zapadnoj viziji BiH koja se rukovođena vlastitim razlozima i interesima vremenom sve više podudarala sa bošnjačkom. Tako se na neki način u hrvatskom društvu prihvaćanjem zapadnog pristupa i doživljaja BiH manifestirala dodatna potvrda vlastitog zapadnjaštva. Takvog koje samim tim što mu je potrebna takva vrsta potvrde očigledno oskudijeva u sadržajima koji su od Zapada učinili ono što jest.

Sve u svemu, službena je hrvatska politika, "od početka" bila suočena sa snažnom opozicijom u odnosu na svoj pristup BiH. Važno je istaknuti, na razini same ideje o složenom ustroju koji bi uključivao i hrvatsku jedinicu. Drugi su značaj imale, uvelike opravdane kritike načina na koji se pokušavalo doći do tog cilja kao i općeprihvaćeno distanciranje od zločina koje su tijekom pokušaja njegova provođenja počinili pojedinci ili grupacije iz reda hrvatskog naroda. Međutim, da je službena hrvatska politika uspjela ostvariti svoje ciljeve nastalo bi stanje koje bi bilo vrlo teško osporiti. Ali nije uspjela. Ne zbog hrvatske opozicije već zbog međunarodnog konteksta koji je prinudio da prihvati Washingtonske sporazume i uspostavu Federacije BiH (FBiH). U osnovi bošnjačku alternativu Cutileirovom planu upotpunjenu određenim mehanizmima koji su Hrvate trebali zaštititi od majorizacije trostruko brojnijih Bošnjaka (Mrduljaš, 2009.: 125-129, 144). Daljnji razvoj postepeno je doveo do okončanja rata i uspostave daytonske BiH konstituirane od FBiH i RS. S tim da je prva zauzela 51% a druga 49% bh. teritorija.

Za razliku od ratnih i poratnih vremena, dalekosežni značaj hrvatske podrške bošnjačkoj koncepciji BiH pokazati će se tek nakon 90-tih. Naime, sinkroniziranim djelovanjem međunarodne zajednice i bošnjačke strane, približno od 2000. otpočinju procesi destrukcije bitnih elemenata washingtonsko-daytonske BiH a u korist njene unitarizacije. Realni doseg tih promjena bio je u tome da su i oni relativno slabi mehanizmi koji su unutar FBiH trebali osigurati pozicije Hrvata uvelike urušeni čime je ona u znatnoj mjeri svedena na bošnjački entitet. Umanjene su i ovlasti koje je RS trebala imati po Daytonskom sporazumu no ne i njena opstojnost a time i potencijal da ih povрати (v. Martinović, 2014.: 82-135, 187-200). Za trajanja tih procesa, kojima se na institucionalnoj razini otvoreno, jasno i organizirano suprotstavila gotovo jedino prevladavajuća hrvatska politika u BiH, dominantno političko-društveno ozračje u Hrvatskoj, donekle prisutno i kod bh. Hrvata bilo je određeno

dvjema značajkama. Na njih se primarno gledalo kroz prizmu onog što mogu proizvesti u kontekstu RS uz iščekivanje nekakvog njenog "rušenja" do kojeg naravno nikada nije došlo. Pri tome se produciralo grandiozne planove preustroja BiH vrlo bliske bošnjačcima; od neteritorijalne konstitutivnosti svih triju naroda na cjelokupnosti teritorija BiH, preko kantonizacije, stvarno RS, do uređenja na principu funkcionalno definiranih regija (v. *Feral Tribune*, 2000.: 2; Filandra, 2014.: 21, Hedl, 2001.).

Istovremeno dok su urušavane hrvatske pozicije u FBiH, ukazivalo se na "krivnju" hrvatske politike tijekom rata zbog navodnih dogovora i suradnje sa Srbima, sukoba sa Bošnjacima, "prodaje" određenih hrvatskih prostora unutar BiH, "cijepanje" BiH itd. U političkom smislu, "krivnja" je zapravo projicirana na sve ono što prilikom regulacije hrvatskih pozicija nije bilo u skladu s bošnjačkom vizijom BiH a time i u službi "rušenja" RS. Što je najvažnije, to i takvo ozračje, koje će dugoročno blokirati aktivan i smislen odnos svake hrvatske politike prema BiH, potenciralo se u vremenu u kojem se urušavalo ne nekakvu hrvatsku jedinicu već one mehanizme zaštite hrvatskog statusa (proporcionalnost, paritet, konsenzus, kvalificirane većine, izbor vlastitih predstavnika, značaj Doma naroda i prava na uporabu veta itd.) koji su prihvatljivi i u unitarnim državama sa složenom etničkom strukturom. Mehanizme koje je ta ista bosnificirana hrvatska politika, uz bošnjačko odobravanje smatrala prihvatljivim pri nastanku FBiH. Ali u novim okolnostima, koncentrirana na "iskupljivanje" hrvatskih "grijeha" zbog "cijepanja BiH" te ne želeći ugroziti "prirodno savezništvo", ne da nije štitila te iste mehanizme već je indirektno pridonosila njihovom urušavanju (v. Domović, 2013.: 46-47).

Naznačeno ozračje donekle jenjava nakon što su uvidjelo da RS unatoč svim iščekivanjima njenog "rušenja" predstavlja stabilan, pojedinim inozemnim interesima osigurani realitet dok su u međuvremenu hrvatske pozicije u FBiH svedene na karikiranu razinu. Moglo bi se reći da je takav ishod doveo do jedne faze zbunjenosti i zatečenosti zbivanjima u BiH. Do stanja koje više nije obilježeno uočljivom autodestruktivnošću ali koje još uvijek ne omogućuje racionalno razaznavanje prilika i odnosa u BiH, njihovog značaja za bh. Hrvate i za samu Hrvatsku. Samim time ni kreaciju jedne općehrvatske, snažno angažirane i svrsishodne hrvatske politike prema i unutar BiH. Takve kojoj središnji cilj treba biti opstojnost hrvatskog naroda na bh. prostorima te potvrda njegovog političkog subjektiviteta prvenstveno na razini tvorevine čiji je sukreator, odnosno FBiH.¹

6. Zaključak

Nacionalno-formativna i državotvorna hrvatska idejna konstrukcija, koja se kristalizira krajem 19. stoljeća bila je prilagođena tadašnjim realitetima a time i svrsishodna. Ipak, nije se uspjela pravovremeno realizirati a realiteti su se postepeno mijenjali. Od njene kreacije pa sve do 90-tih glavnu joj je konkurenciju predstavljala srpska državna misao obzirom na snažnu demografsko-teritorijalnoj zastupljenost srpskog naroda na prostorima Hrvatske i BiH. O toj konkurenciji, u osnovi prijatni trebala je postojati odgovarajuća svijest kao i promišljanje o tome kako je nadići. No, povijesno se mijenjao i značaj koji je po hrvatstvo moglo imati državotvorno srpstvo te je svako razdoblje tražilo novu prilagodbu. Od 1991.

¹ Prijedlog autorovog modela regulacije nacionalnih statusa i odnosa u BiH, odnosno RS i FBiH prezentiran kod: Mrduljaš, Saša (2013.) "Što bi trebalo definirati hrvatski političko-idejni odnos prema Bosni i Hercegovini?", u: Džolan, Mijo (ur.), *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa (Sarajevo, 3-4. veljače 2012): Bosna i Hercegovina europska zemlja bez ustava - znanstveni, etički i politički izazov*. Zagreb - Sarajevo: Synopsis: 327-349.

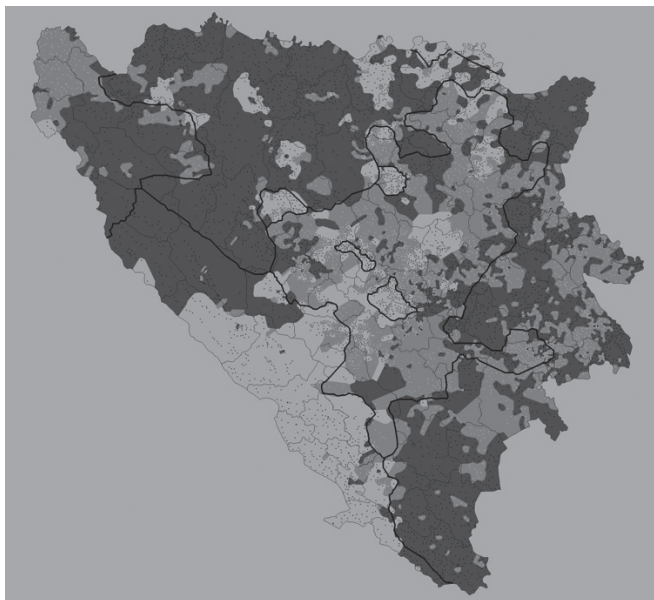
a naročito od 1995., hrvatsko-srpske relacije strukturiraju se u posve novom kontekstu. Posebice na razini BiH. Stoga je presudno da suvremena hrvatska misao promišlja taj kontekst u skladu sa stvarnim datostima a ne na temelju prijašnjih iskustava i doživljaja. Ona imaju svoj značaj ali nije dobro ako utječu na kvalitetu prosudbi koje određuju hrvatske pozicije sada i ubuduće.

Slično je i sa odnosom prema Bošnjacima. Tradicionalna hrvatska ideologija producirala je takav tip hrvatstva koji je bio izrazito prilagođen i otvoren prema njima. Do te razine da je nacionalno hrvatstvo imalo relativno snažne pozicije u bošnjačkoj zajednici. No, realiteti su se i na toj razini promijenili. Bošnjaci su se u konačnici oblikovali u posebnu naciju sa vlastitom nacionalno-državotvornom platformom. O tome što pojava nacionalnog bošnjaštva znači za hrvatske pozicije također treba analizirati kroz suvremeni kontekst. Nikako ne na temelju prethodnih percepcija i predodžbi a naročito ne kroz prizmu bošnjačke konfrontiranosti sa srpskom državnom idejom. Ta konfrontiranost, sasvim razumljivo, proizlazi iz bošnjačke političke "računice" koja se može i ne mora poklapati sa hrvatskom.

Unutar hrvatskog društva opredjeljenje prema opstojnosti i cjelovitosti BiH ne samo da je gotovo općeprihvaćeno već je i autentično jer proizlazi iz sfere determinirane nacionalno-interesnim kategorijama. Tako bi trebalo biti i sa opredjeljenjem prema složenom ustroju BiH unutar koje bi hrvatski političko-pravni subjektivitet bio zaštićen stabilnim rješenjima. Tog tipa konsenzusa u hrvatskom društvu nije bilo. Ponajprije zbog neprepoznavanja stvarnih tokova i odnosa. Kakva god da je šteta time uzrokovana, korektno je istaknuti da za nju nisu odgovorni niti pojedinci niti određene grupacije unutar hrvatskog društva već složenost stvarnosti u kojoj egzistira hrvatski narod te na neki način nedostatak kapacitiranosti da se nosi sa njom.

Postojeća stvarnost u BiH jest ta da hrvatstvo, unatoč svim povijesnim projekcijama, svoje zadnje uporište ima u FBiH. Prvenstveno na prostorima koje je hrvatska strana "unijela" u taj entitet. Sukladno odrednicama nekadašnjeg, socijalističkog Ustava BiH, tome da je FBiH proizišla iz hrvatsko-bošnjačkog dogovora te odrednicama izvornog Ustava FBiH, Hrvati bi u Federaciji trebali imati status političkog subjekta. No, činjenica je da taj status, a time i zadnje hrvatske pozicije u BiH kontinuirano urušava upravo bošnjačka državotvorna ideologija s ciljem pretvorbe tog entiteta u vlastitu nacionalnu tvorevinu. I pri tome je postigla vidne rezultate. Ako uspije u ostvarenju svojih ciljeva hrvatstvo će vjerojatno trajno izgubiti konkretan politički potencijal u BiH. Pa kako god se to reflektiralo na Hrvate u toj zemlji i na samu Hrvatsku. Dakle, takvo je postojeće stanje. Hrvatsko se društvo prema njemu može postaviti smisleno ili besmisleno. S tim da će mu u drugom slučaju posljedice svođenja BiH na srpsko-bošnjačku državu prije ili kasnije doći na naplatu.

Etnička karta Bosne i Hercegovine (1991.) i njena unutrašnja Podjela na prostore pod hrvatskim (HVO), bošnjačkim (Armija BiH) i srpskim nadzorom (RS) 1995/1996. godine

linije - vanjske granice BiH i granice bosansko-hercegovačkih općina (1991); točke - naselja BiH; svijetlosivo - hrvatski etnički prostori (naselja sa relativnom ili apsolutnom hrvatskom većinom i njima gravitirajući nenaseljeni prostori; oko 19.44% BiH); tamnosivo - bošnjački etnički prostori (oko 28.43% BiH); tamno - srpski etnički prostori (oko 52.13% BiH); pune linije - linije razgraničenja između dijelova BiH pod kontrolom HVO-a, Armije BiH i RS. **Etničku kartu izradio dr. sc. Saša Mrduljaš** prema podacima: Crkvenčić-Bojić, Jasna (ur.) (1995.) *Stanovništvo Bosne i Hercegovine - narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Republika Hrvatska - Državni zavod za statistiku.

Literatura

- [1] Banac, Ivo (1988.) *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Zagreb: Globus.
- [2] Bilandžić, Dušan (1999.) *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- [3] Boban, Ljubo (1992.) *Hrvatske granice 1918-1991*. Zagreb: Školska knjiga.
- [4] Crkvenčić-Bojić, Jasna (ur.) (1995.) *Stanovništvo Bosne i Hercegovine - narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Republika Hrvatska - Državni zavod za statistiku.
- [5] Čekić, Smail (1994.) *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993*. Sarajevo: Ljiljan.
- [6] Čizmić, Ivan; Sopta, Marin (2004.) *Hrvatska politička emigracija i hrvatska država*, Zagreb: dnevni list *Vjesnik* (feljton: 30.08-30.10.2004.); govori.tripod.com/hrvatska_emigracija.htm
- [7] Čubrilović, Vasa (1959.) "Seobe i etničke promjene u jugoslavesnkim pokrajinama

- od 15. do početka 19. stoljeća", u: Grafenauer, Bogo; Đurđev, Branislav; Tadić, Jorjo (uža redakcija), *Historija naroda Jugoslavije* / knj. 2. Zagreb: Školska knjiga.
- [8] Dnevni list *Slobodna Dalmacija*, Split: 19.03.1992.: 4; 20.03.1992.: 8; 30.03.1992.: 11; 07.04.1992.: 13.
- [9] Domazet, Davor L. (2002.) *Hrvatska i veliko ratište*. Zagreb: Udruga Sv. Jurja.
- [10] Domović, Roman (2013.) "Prepolovljen broj Hrvata u Bosni i Hercegovini zbog hrvatske politike devedesetih – informacija ili dezinformacija?", *National security and future* (14) 2: 45-69.
- [11] Džaja, M. Srećko (1992.) *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost.
- [12] *Enciklopedija Jugoslavije* / knj. 4. (1960.) Zagreb: Leksikografski zavod.
- [13] *Enciklopedija Jugoslavije* / knj. 5. (1962.) Zagreb: Leksikografski zavod.
- [14] Filandra, Šaćir (1998.) *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- [15] Filandra, Šaćir (2014.) "Bosna i Hercegovina: neostvarena utopija", *Političke analize* (5) 19: 20-23.
- [16] Filipović, Muhamed (2000.) *Bio sam Alijin diplomata* / knj. 1. Bihać: Delta.
- [17] Galić, Mirko (1990.) *Politika u emigraciji - Demokratska alternativa*. Zagreb: Globus.
- [18] *Glasnik Hrvatske demokratske zajednice*. Zagreb: travanj 1990.: 1.
- [19] Hadžijanić, Muhamed (1990.) *Od tradicije do identiteta*. Zagreb: Islamska zajednica - Zagreb.
- [20] Hedl, Dragutin, "Hrvatska predlaže kantonizaciju", *BCR Issue 226* (14.03.2001.), posredstvom: <https://iwpr.net/sr/global-voices/>
- [21] Herceg, N., Tomić, Z., (1998.) *Izbori u Bosni i Hercegovini*. Mostar: Sveučilište u Mostaru - Centar za studije novinarstva.
- [22] Isaković, Alija (1990.), *O "nacionaliziranju" Muslimana*. Zagreb: Globus.
- [23] Ivanović Vesna (2000.) *Raspad Jugoslavije i stvaranje Bosne i Hercegovine 1990. - 1995.* (doktorski rad). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- [24] Izetbegović, Alija (2001.) *Sjećanja*. Sarajevo: TDK Šahinpašić.
- [25] Jareb, Jere (1995.) *Pola stoljeća hrvatske politike 1895-1945*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest.
- [26] Juroš, Ivan I. (2002.) *Veleizdaja : rat dogovoren*. Zagreb: vlast. izd.
- [27] Kasapović, Mirjana (2005.) *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- [28] Kemura, Ibrahim (2002.) *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923. - 1945.)*. Sarajevo: Bošnjački institut (fondacija Adila Zulfikarpašića) / Institut za istoriju u Sarajevu.
- [29] Macan, Trpimir (1992.) *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske - Školska knjiga.
- [30] Malcolm, Noel (1995.) *Povijest Bosne*. Zagreb - Sarajevo: Erasmus Gilda - Novi Liber - Dani.
- [31] Mandić, Dominik (1982.) *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. Toronto - Züerich - Roma - Chicago: Ziral.
- [32] Marić, Franjo (1996.) *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine*. Zagreb: Katehetski salezijanski centar.
- [33] Martinović, Darko (2014.) *Visoki predstavnici međunarodne zajednice u BiH*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- [34] Matuz, Josef (1992.) *Osmansko Carstvo*. Zagreb: Školska knjiga.

- [35] Minić, Miloš (1998.) *Pregovori između Miloševića i Tuđmana u podeli Bosne i Hercegovine u Karađorđevu marta 1991.*, Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945).
- [36] Mrduljaš, Saša (2006.) *Politička dimenzija hrvatsko-muslimanskih/bošnjačkih odnosa do međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine* (doktorski rad). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- [37] Mrduljaš, Saša (2009.) "Prvi međunarodni pokušaj unitarizacije BiH: Vance-Owenov plan (2. siječnja 1993.)", *National security and future* (10) 2: 117-150.
- [38] Mužić, Ivo (1988.) *Stjepan Radić*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- [39] Omeragić, Sejo (2000.) *Dogovoreni rat*. Sarajevo: Proton.
- [40] Pribičević, Svetozar (1990.) *Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb: Globus.
- [41] Radić, Stjepan (1993.) *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb - Sisak - Ljubuški: Consilium - Ogranak Matice hrvatske Sisak - Ogranak Matice hrvatske Ljubuški
- [42] Stančić, Nikša (2002.) *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- [43] Szabo, Agneza (2007.) "Grof Janko Drašković u doba uspona hrvatske preporodne politike od 1790. do 1848.", *Kolo* (17) 3: 46-66 (<http://www.matica.hr/kolo/>).
- [44] Šidak, Jaroslav; Gross, Mirjana; Karaman, Igor; Šepić, Dragovan (1968.) *Povijest hrvatskog naroda 1860. - 1914*. Zagreb: Školska knjiga.
- [45] Tjednik *Bosanski pogledi*, Sarajevo: 29.08.1991., br. 26, str. 13
- [46] Tjednik *Feral Tribune*, Split, 12.08.2000., br. 778.: 2.
- [47] Tjednik *Globus*, Zagreb: 31.08.2001., br. 560.: 56.
- [48] Tjednik *Nedjelja*, Sarajevo: 20.05.1990., br. 13.: 13.
- [49] Tuđman, Franjo (1989.) *Bespuća povijesne zbiljnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- [50] Tuđman, Franjo (1996.) *Povijesna sudba naroda : izabrani tekstovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- [51] Tuđman, Miroslav (ur.) (2005.), *Istina o Bosni i Hercegovini : dokumenti 1991. - 1995*. Zagreb: Slovo/m.
- [52] *Ustav FBiH*. Sarajevo 30. ožujka 1994., posredstvom: <http://www.parlamentfbih.gov.ba/>
- [53] *Ustavi i ustavni zakoni* (1974.), Zagreb: Informator.
- [54] Valenta, Anto (1991.) *Podjela Bosne i borba za cjelovitost*. Vitez: HKD "Napredak".

